

Соціогенез антиципації на первісній та аграрній стадії розвитку суспільства й ДЕРЖАВИ

Проаналізовано початкові фази соціогенезу антиципаційних функцій на базі поєднання культурно-історичного підходу та концепції трьох хвиль цивілізаційного розвитку Е. Тоффлера. Виявлено особливості соціогенезу антиципації на первісній та аграрній стадії цивілізаційного розвитку.

Ключові слова: антиципація соціогенез, теорія трьох хвиль цивілізаційного розвитку, культурно-історичний підхід, аграрна стадія цивілізаційного розвитку.

Проанализировано начальные фазы социогенеза антиципационных функций на базе сочетания культурно-исторического подхода и концепции трех волн цивилизационного развития Э. Тоффлера. Выявлено особенности социогенеза антиципации на первобытной и аграрной стадии цивилизационного развития.

Ключевые слова: антиципация, социогенез, теория трех волн цивилизационного развития, культурно-исторический подход, аграрная стадия цивилизационного развития.

Постановка проблеми та мети дослідження. Культурно-історичний підхід сьогодні набув важливої ролі в дослідженні багатьох психічних функцій, зокрема антиципації [1; 2;]. Однак культурно-історичний підхід, як і будь-яка інша наукова парадигма, потребує подальшого розвитку. Такі можливості вбачаються в поєднанні його з концепцією трьох хвиль цивілізаційного розвитку [14]. Тому метою даної статті буде аналіз можливостей поєднання в єдине органічне ціле теорії культурно-історичного розвитку вищих психічних функцій людини і цивілізаційно-хвильової концепції розвитку людських суспільств.

Виклад основного матеріалу. Аналізуючи соціогенез людської антиципації, слід мати на увазі, що він одночасно відбувається на трьох рівнях – індивіда, соціальних груп і суспільства в цілому. Ці рівні соціогенезу антиципування взаємодіють один з одним, обмінюються здобутками та стимулюють одне одного до подальшого розвитку. Але перш ніж описати процес культурно-історичного прогресу антиципаційних функцій, уточнимо поняття, якими ми будемо активно оперувати в даному розділі.

Під терміном *соціетальний* (від лат. *societas* – спільність) в сучасній соціології необхідно розуміти відносини і процеси в найскладніших соціальних системах. Як зазначають О. А. Донченко та Ю. В. Романенко, термін “соціетальний” указує на феномени, які формуються й діють на рівні суспільства в цілому” [5, с. 72]. Одним з таких феноменів є соціетальна психіка [4].

Ідея виокремлення й концептуалізації зазначеного феномена впливає з принципу “антропності соціуму”, у якому наголошується, що соціум, як і людина, може розглядатися як активний суб’єкт життєдіяльності з низкою аналогічних властивостей. У такому разі соціетальна психіка виступає як позаперсональна система, що є продуктом історико-культурного шляху даного соціуму і втілена в системі цінностей, способів сприймання, мислення та поведінки, традиціях, речах і текстах, архітектурі, літературі, мистецтві тощо. Згадані вище автори наголошують, що “соціетальна психіка як інтегральна властивість соціуму являє собою певну царину, з якої індивід бере в готовому вигляді все те, що дає йому змогу вижити, а потім і досягти життєво необхідної внутрішньої структури, внутрішнього гаранта його індивідуальності. Соціум і індивід немов би обмінюються своїми суб’єктними цінностями” [5, с. 76].

Отже, виходячи з такого тлумачення терміна соціетальний, розмежуємо соціетальну, соціально-групову та індивідуальну антиципацію. Соціетальна антиципація буде застосовуватися до рівня суспільства в цілому, а соціальна – до рівня малих, середніх та великих соціальних груп, які є підсистемами соціетальної системи. При цьому слід мати на увазі, що всі зазначені різновиди антиципування є багаторівневими і багатовимірними. Зокрема, соціетальну антиципацію можна диференціювати на глобальний, цивілізаційний, національний, регіональний та місцевий рівні.

Доведено, що розвиток пралогічної антиципації мав таку історичну логіку. Перша фаза, коли кожен член племені антиципує сам собі, є допрофесійною і має місце на найпростішій фазі соціальної організації людей – родовій общині. На другій фазі, професійно-одноосібній, за однією з ролей визнається виняткова здатність до антиципування. Така ситуація складається при переході до більш вищого рівня соціальної організації, яким є плем’я. Третя фаза, професійно-організаційна, виникає вже після переходу до ще масштабніших соціальних утворень, якими є держави стародавнього світу. Тут антиципування може покладатися вже не на одного універсала, а на цілі організації, групи професіоналів

антиципування, серед яких пралогічне антиципування диференціюється на окремих спеціалістів.

Поява теологічної форми антиципації пов'язана з історичними змінами в релігійній свідомості людей, переростанням політеїзму в монотеїзм. Аналіз робіт з історії релігії з позицій культурно-історичної психології дозволив виявити кардинальне зрушення в медіації антиципаційних функцій людини [2]. Саме конструкт універсального Бога, єдиного і всюдисущого, на відміну від більш древніх спеціалізованих богів, надав можливість сподіватися віруючому на отримання відповіді на будь-яке питання про майбутнє. Тому мантичні процедури почали поступатися діалогові з Богом. Професіогенез теологічної антиципації сприяв появі нового типу професійних антиципаторів – пророків, які сформували новий історико-культурний тип людського антиципування. Пряма мова від імені Бога стала літературною формою, ораторським прийомом і особливим способом організації інтелектуальної діяльності. Рольове перевтілення пророка, яке він здійснював, моделюючи діалог з Богом, сприяло більш потужній мобілізації його особистого креативного потенціалу, підвищуючи тим самим ефективність антиципування. Богонатхнення почало слугувати специфічним каталізатором процесів трансформації досвіду, знань і спостережень у пророцтві майбуття.

Причому, ворожіння слугує не тільки суто для передбачення, але й для планування, вибору відповідного способу дій. Тобто тут воно поєднується з магією та міфами. Мета ворожби – виявити відносини між минулим, теперішнім та майбутнім, міфу – пояснити, а магії – їх використати. Як зазначав Ф. Клікс: “Міфи пояснюють навіть те, чому немає пояснення: переборення смерті або дії надприродних сил. Тим самим вони обґрунтовують магію, завдання якої полягають у створенні бажаного майбутнього” [6, с. 172].

Цей різновид антиципування базується на опосередкуванні ворожильними знако-символічними засобами, спирається на містичні антиципаційні схеми і проявляється у спробах організувати антиципаційні процеси у формі ясновидіння, розпізнавання прикмет, здійснення мантичних процедур. У реліктових формах цей первісний тип антиципації існує й понині у вигляді пережитку. Але на початковій стадії соціогенезу антиципації використання прикмет, провісників і знамень було закладено перші версії створення семіосфери людської антиципації. І попри містичний характер зв'язків між знаками та моделями майбуття тоді це був крок уперед, бо провідною тенденцією семіозису був неухильний

перехід до утворення на основі мови все нових і нових понять, як створювали сприятливі можливості для узагальнення, абстрагування та систематизації накопичуваних спостережень.

К. Леві-Стросс зазначав, що елементи міфологічної рефлексії завжди розташовані між перцептами та концептами, а посередником між образом і поняттям є знак. “Як і образ, знак – це конкретне буття, однак він подібний до поняття своєю преференційною здатністю: вони обидва можуть заміщати іншу річ. І все-таки в цьому відношенні поняття володіє невичерпними можливостями” [8, с. 121]. Річ у тому, що поняття прагне бути прозорим для реальності, тоді як знак потребує інкорпорації певного фрагмента реальності, оскільки він завжди до когось є адресованим.

Упродовж всього періоду виникнення та піднесення пралогічного антиципування в її семіозисі розбудова саме вербально-понятійної системи семіосфери все більшого рівня абстракції. Як зазначав Ф. Клікс: “Завдяки гігантському стисненню інформації процеси абстрагування дозволяють (при означенні як станів, так і операцій) відкривати все більш глибокі й загальні закономірності природи та суспільства [8, с. 280-281]. Досягається це за рахунок створення більш досконалих знакових систем, які масиви перцептів та уявлень заміщають ієрархіями понять. За останніми починають критися процеси класифікації, абстрагування та конденсованого виразу значення.

Ще однією визначальною рисою розвитку антиципування в епоху первісності є формування того, що можна назвати соціальними інститутами антиципації. Поява шаманів, чаклунів, а пізніше жреців була визначною віхою в розвитку вищих форм антиципації людини. Професійний обов’язок передбачати майбутнє штовхнув їх на пошук засобів і технологій антиципування, які потім стали здобутками всього суспільства. У цих пошуках переважала в цілому тенденція до розробки раціональних методів передбачення, бо саме вони можуть забезпечити справжній успіх. Адже немає більш надійного засобу переконати інших у своїй компетентності, як дійсно стати компетентним. Завдяки цьому крупинка за крупинкою склалися раціональні знання та прийоми антиципування.

Як бачимо, первісна, або пралогічна, антиципація є історично першим щаблем соціогенезу цієї психічної функції. Зародившись ще на дуже ранніх етапах кам’яного віку, вона поступово ускладнювалася як у плані використання різноманітних засобів антиципування (знакових та матеріальних) і відшуканні різного роду антиципаційних процедур, так і в плані формування все більш

складних соціальних інститутів антиципації (ясновидців, шаманів, жреців і т. ін.). Крім того, накопичується соціально-історичний досвід людських спільнот, все більше вдосконалюється соціетальний образ світу, в контексті якого здійснюються процеси антиципування.

У пралогічному мисленні класифікації та схоплення зв'язків обмежені поверховим шаром реальності, потоком сприймань. Тому спроби проникнути за межі наочності, виокремити невидимі, неочевидні зв'язки є часто помилковими. Відхід від наочності здійснюється за допомогою знаків і символів, які у випадку антиципування набирають форму прикмет, провісників, знамень тощо. Знаки, символи та міфи заповнюють прогалини в знаннях про реальність. Кількість спостережень ще недостатньо велика для виведення адекватних закономірностей. Значна питома вага ірраціонального зумовлена гострим протиріччям між потребою передбачати й обмеженістю накопичених знань, технологій та інструментів. Але, незважаючи на велику кількість помилок, накопичувався арсенал більш раціональних форм антиципації.

Які ж принципи лежали в основі пралогічної антиципації і надавали їй своєрідного характеру? Ф. Клікс вважає, що в структурі архаїчного мислення формуються три стратегії антиципації подій. Перша полягає в індивідуальному систематичному спостереженні просторово-часових зв'язків і залежностей. Друга – проведення аналогій на підставі спільних ознак. Третя – наслідування побаченого в минулому з метою провокації його здійснення в майбутньому. І кожна з них, попри містичність, містить раціональне зерно. Перші дві, принаймні, тому, що дозволяють хоча б частково схоплювати реальні взаємозв'язки й зменшувати невизначеність при прийнятті рішень, а третя, за умов наявності віри, принаймні, зменшує неспокій [6, с. 156–157].

Це, безперечно, цікава класифікація, але поза нею лишається такий поширений різновид пралогічної антиципації, як яснобачення. Залишається поза увагою й використання великої кількості різного роду матеріальних знарядь.

На наш погляд, принципи пралогічного антиципування умовно також можна звести до трьох. Але викремити їх децю по-іншому, орієнтуючись не на інтраіндивідну, а на екстраіндивідну сторону антиципації. Тоді класифікація принципів пралогічного антиципування Ф. Клікса і наша будуть органічно доповнювати одна одну.

Згодом у процесі історико-культурного прогресу становище змінилося. “Розвиток говоріння відтіснив цю сферу на другий план культури і викликав її примітивізацію, – писав Ю. М. Лотман, – прогрес і динаміка в тих або інших сферах мислення неминуче

викликають регрес у галузях, яким довелося поступитися своїм провідним місцем. Так, розвиток писемності, безперечно, викликав деградацію усної культури... Вступаючи у світ снів, архаїчна людина, що ще не мала писемності, виявлялася перед простором, подібним реальному, і одночасно реальністю, якої не було. Їй природно було припустити, що цей світ мав значення, але значення його було невідоме. Це були знаки невідомо чого, тобто знаки в чистому вигляді. Значення їх було невизначеним, і його належало встановити. Отже, на початку лежав семіотичний експеримент... Ця властивість сну як чистої форми дозволяла йому бути простором, готовим для заповнення: шаман, що тлумачить сни, такий же “науковий”, як і досвідчений фрейдист. Сон – це семіотичне дзеркало, і кожен бачить в ньому віддзеркалення своєї мови” [10, с. 125].

Третій шлях розвитку людської антиципації утворює мантика. В її основі лежить припущення, що за допомогою маніпуляції спеціальними предметами (жероб, бабки, карти та ін.), символами, числами або ж через ритуальні ігри можна отримати інформацію про майбутні події. Саме в мантичній антиципації особливо яскраво простежується закономірність використання людиною знаків для оволодіння власними психічними процесами, що знаменує етап переходу від натуральних до вищих форм антиципування.

Основна антиципаційна схема пралогічного антиципування в другому випадку будується шляхом встановлення зв'язку між провісником, що виникає у зовнішньому світі, та діяльністю людини:

є (був) провісник А – буде (не буде) варіант майбутнього В.

У третьому випадку зазначений зв'язок встановлюється між знаком, отриманим в результаті певної стохастичної процедури ворожіння, і певним варіантом майбуття:

є ворожильний знак С – буде (не буде) варіант майбутнього В.

Напевно, в основі ворожильної процедури лежить конкретизація до проблеми передбачення так характерного для архаїчної ментальності принципу аналогії: випадкове можна передбачити за допомогою випадкового.

Провісник і майбутнє можуть бути образами, образами-концептами і концептами (поняттями) меншого чи більшого рівня абстракції. При цьому, навіть при поверхневому знайомстві з матеріалами антропології та етнографії вражає, що варіанти майбуття узагальнюються у порівняно обмежене та усталене коло конструктів. Найчастішими з них є: “щастя (радість) – нещастя (горе, біда)”; “успіх – невдача”; “перемога – хвороба”; “життя – смерть”; “здоров'я – хвороба” тощо. Що ж стосується семіосфери

провісників та ворожильних знаків, то вона надзвичайно масштабна, часто суперечлива й історично мінлива. Одному й тому ж концепту майбутнього може відповідати неозоре коло провідникової та ворожильної семіотики.

Ще однією характерною рисою пралогічної антиципації є імовірно двозначний характер: буде – не буде. До певної міри її можна, навіть, назвати безімовірносною, або імовірносно дихотомічною, на відміну від імовірносно диференційованої антиципації сучасної людини.

Часові конструкти обмежені категоризацією природних циклів. Насамперед, це добовий цикл (наприклад, ранок–день–вечір–ніч, позавчора–вчора–сьогодні–завтра–післязавтра тощо) та річний цикл (весна–літо–осінь–зима, або послідовність цвітіння та плодошення різних трав та дерев тощо). Часовим конструктом слугує й біографічний (дитинство–молодість–зрілість–старість) та міжпоколінний цикл (часи наших прадідів–наших дідів–наш час–часи наших дітей–внуків–правнуків тощо). При цьому хронотоп світу був обмежений, порівняно зі світом сучасної людини і презентувався у вигляді коловороту часу.

Загалом історичну динаміку розвитку пралогічної антиципації можна коротко узагальнити у табл. 1.

Таблиця 1

Етапи розвитку пралогічної антиципації

Пралогічна антиципація	Рання, безпрофесійна фаза (палеоліт, мезоліт)	Середня, професійно-рольова фаза (неоліт)	Розвинута фаза, організаційно-рольова (ранні аграрні суспільства)	Реліктова, субдомінантна фаза
Прогнозування та проектування майбутнього	Мантіка усна	Мантіка усна	Мантіка. Поява ручної писемності і фіксація діахронічних та синхронічних подій, а також антиципаційних дискурсів	Мантіка набуває периферичного значення. Перестає використовуватися при прийнятті суспільних рішень, а в особистому використовується несистематично
Упередження та творення майбутнього	Примітивно-знаряддеве збирання та полювання, що супроводжується магією	Різкий розвиток мисливської техніки, що супроводжується магією	Доместифікація тварин і рослин та розвиток сільськогосподарської техніки, переважно ручне землеробство, що супроводжується магією	Магія перестає використовуватися в суспільному житті, а в особистому житті використовується несистематично

Отже, інститут пралогічної антиципації виконував багато важливих функцій в стародавніх суспільствах, пройшов до-професійну, професійну та професійно-організаційну фази, сформував специфічну культуру професійного та повсякденного антиципування, але з розквітом релігії втратив своє панівне становище і поступився місцем іншому соціальному інституту антиципації, що спричинило домінування теологічної антиципації в розвинутих аграрних суспільствах.

Загалом фази розвитку теологічного антиципування можна зобразити у вигляді табл. 2.

Таблиця 2

Фази розвитку теологічної антиципації

Теологічна антиципація	Зародкова, субдомінантна фаза	Доканонічна домінантна фаза	Канонічна домінантна фаза	Реліктова, субдомінантна Фаза
Прогнозування та проєктування майбутнього	Політеїзм, діалог, епізодичний діалог про майбутнє з окремими богами на спеціальні теми	Діалог з єдиним богом щодо всіх проблем майбуття, накопичення біблійних антиципаційних текстів	Канонізація антиципаційних біблійних текстів, розбудова організаційної структури церкви. Перецетрація на тлумачення біблійних текстів	Секуляризація суспільного життя
Упередження творення	Жертвоприношення духам та богам	Молитва, пожертвування церкві. Тяглове землеробство	Молитва, пожертвування церкві. Тяглове землеробство, а зняряддево більш озброєне. Розвиток ремісництва	Секуляризоване та демістифіковане землеробство та промислова діяльність

Поява теологічної форми антиципації пов'язана з історичними змінами в релігійній свідомості людей, переростанням політеїзму в монотеїзм. Саме конструкт універсального – Бог, єдиний і всюдисущий, – на відміну від більш древніх спеціалізованих богів, надав можливість сподіватися віруючому відповіді на будь-яке питання про майбутнє. Тому мантичні процедури почали поступово поступатися діалогові з Богом. Професіогенез теологічної антиципації сприяв появі нового типу професійних антиципаторів –

пророків, які сформували новий історико-культурний тип людського антиципування.

Висновки. Розвиток вищих специфічно людських форм антиципації полягає у пошуку, засвоєнні та вдосконаленні засобів семіотичного опосередкування антиципаційних процесів, забезпеченні їх системою антиципаційних схем реальності, а також в озброєнні способами процедурної організації антиципування. У культурно-історичному плані цей пошук проходив три фази: фазу пралогічної антиципації, що базується на опосередкуванні ворожильними знако-символічними засобами, спирається на містичні антиципаційні схеми і проявляється у спробах організувати антиципаційні процеси у формі ясновидіння, розпізнавання прикмет, здійснення мантичних процедур; фазу теологічної антиципації, опосередковану сакральною символікою, релігійними уявленнями про світ і прагненням організувати процес антиципування у формі діалогу з Богом; фазу логічної антиципації, яка опосередковується системою життєвських або наукових понять та знань про реальність, організованої процесуально у формі систем логічних умовиводів. Для первісності та ранніх аграрних суспільств був характерним розвій пралогічних форм антиципування, у зрілих аграрних суспільствах домінувало теологічне антиципування, піднесення логічної антиципації з'явилося із розгортанням індустріальної хвилі цивілізаційного розвитку.

Список використаних джерел

1. Батраченко І. Г. Психологічні особливості пралогічних форм антиципації / І. Г. Батраченко // Наука і освіта. – 2009. – № 3. – С. 10–14.
2. Батраченко І. Г. Психологічні особливості теологічної антиципації / І. Г. Батраченко // Науковий вісник Південноукр. держ. пед. ун-ту ім. К. Д. Ушинського. – 2009. – № 2. – С. 69 – 76.
3. Боас Ф. Ум первобытного человека / Ф. Боас. – М. : Госиздат, 1926. – 153 с.
4. Донченко Е. А. Социетальная психика / Е. А. Донченко. – К. : Наук. думка, 1994. – 208 с.
5. Донченко О. А. Архетипи соціального життя і політика: (Глибинні регулятиви психополітичного повсякдення) / О. А. Донченко, Ю. В. Романенко. – К. : Либідь, 2001. – 334 с.
6. Кликс Ф. Пробуждающееся мышление: история развития человеческого интеллекта / Ф. Кликс. – К. : Вища шк., 1985. – 296 с.

7. Леви-Брюль Л. Сверхестественное в первобытном мышлении / Л. Леви-Брюль. – М. : Огиз, 1937. – 518 с.
8. Леви-Строс К. Первобытное мышление/ К. Леви-Строс. – М. : Республика, 1994. - 384 с.
9. Леви-Строс К. Структурная антропология / К. Леви-Строс. – М.: Изд-во ЭКСМО-Пресс, 2001. - 512 с.
10. Лотман Ю. М. Семиосфера. Культура и взрыв. Внутри мыслящих миров. Статьи. Исследования. Заметки / Ю. М. Лотман. – СПб. : Искусство- СПб, 2000. – 704 с.
11. Мегрелидзе К. Р. О ходячих суевериях и “пралогическом” способе мышления / К. Р. Мегрелидзе // Академику Н. Я. Марру 60 лет. – М. ; Л. : Изд-во АН СССР, 1935. – С. 461 – 496.
12. Мид М. Культура и мир детства /М. Мид. – М. : Наука, 1988. – 429 с.
13. Стоянова И. Я. Пралогические образования в норме и патологии : автореф. дис. на соискание учен. степени доктора психол. наук : спец. 19.00.04 “Медицинская психология” / И. Я. Стоянова. – Томск, 2007. – 47 с.
14. Тоффлер Э. Третья волна / Э. Тоффлер. – М. : АСТ, 2002. – 776 с.

The initial phases of anticipation functions sociogenesis are analysed on the base of combination of cultural and historical approach and conception of three waves of the civilization development of E. Toffler. The peculiarities of anticipation sociogenesis are revealed on the primitive and agrarian stages of civilization development.

Keywords: anticipation, sociogenesis, theory of three waves of civilization development, cultural and historical approach, agrarian stage of civilization development.

Отримано: 21.02.2012 р.